

PASTABOS

Remarks

DĖL SINTAKSINIŲ RYŠIŲ SKIRSTYMO

Čia išdėstytas mintis sukėlė įdomus prof. Vytauto Ambrazo atsiliepimas (*ALL* 52, 167–170) į 2003 metais išėjusius *Sintaksinių ryšių tyrimus*. Šis atsiliepimas, kuriame yra vertingų poleminių pastabų, ypač dėl minėtame leidinyje išdėstytos sintaksinių ryšių teorijos, rodo, kad buvo pasiektas autorių tikslas – skatinti teorines diskusijas lietuvių kalbos gramatikos klausimais. Ypač džiugu, kad diskusijas pradeda žymus sinchroninės ir diachroninės lietuvių kalbos sintaksės autoritetas, daugelio jau klasikiniais tapusių darbų autorius prof. Vytautas Ambrazas. Pats profesorius ne kartą yra dalyvavęs Lietuvių kalbos instituto Gramatikos skyriaus seminaruose, stebėjęs ir skatinęs minčių išsikristalizavimą kaip palankus, bet įžvalgus ir kritiškas klausytojas. Reikia tikėtis, kad į diskusijas įsitrauks vis platesnis tyrėjų ratas.

Nė viena sintaksinė teorija nėra tobula, nėra tobula ir *Sintaksinių ryšių tyrimuose* pristatyta sintaksinių ryšių teorija, kurią patogumo dėlei toliau žymėsiu sutrumpinimu: „SRT teorija“. Į kai kurias su ja susijusias problemas prof. Ambrazas teisingai atkreipia dėmesį. Sunku šias problemas paneigti, blogiausia būtų – sušluoti jas po kilimu. Tačiau SRT koncepcijos autoriai nutarė su jomis susitaikyti pagal „mažesnės blogybės“ principą. Todėl norėtusi čia atkreipti dėmesį į kai kurias didesnes blogybes, kurių leidžia išvengti SRT teorija.

Recenzentas pastebi, kad SRT autorių vartojamos valdymo ir modifikavimo sąvokos yra labai plačios. Pvz., modifikatoriais laikomi ir pažyminiai, ir aplinkybės, ir tarininiai pažyminiai (čia reikia patikslinti: modifikatoriais pagal SRT teoriją laikomi tik veiksmazodžio nereikalaujami laisvieji predikatyvai). Šios pastabos dalinį pagrįstumą sunku paneigti: atsisakoma, pvz., „dvilypio sintaksinio ryšio“, pagal kurį DLKG išskiriamos vardinė tarinio dalis ir tarininiai pažyminiai. Problema ta, kad šis dvilypis sintaksinis ryšys veda prie sunkiai išsprendžiamų prieštaravimų.

Tarininis pažyminis apibrėžiamas pagal du požymius: jis šliejasi prie veiksmazodžio ir yra derinamas su veiksmu (*Broliai grįžo linksmi*) arba tiesioginiu papildiniu (*Visada matau Joną linksmą*). Tuo tarininis pažyminis ir skiriasi nuo aplinkybės tokia, pvz., sakinyje kaip *Nudažiau duris žaliai*. Šiame sakinyje prieveiksmis *žaliai* nėra derinamas su niekuo, taigi šiuo atveju sintaksinis ryšys yra vienalytis. Bet kodėl nebūtų galima iškelti teiginio, kad prieveiksmis *žaliai* yra šliejamas prie daiktavardžio *duris* taip pat, kaip ir prie veiksmazodžio? Juk semantiškai žiūrint jo reiškiamas požymis priskiriamas durims, ne dažymui: *Nudažiau duris žaliai* reiškia ‘dažydamas padariau duris žalias’. Tokio teiginio negalima įrodyti, bet ir negalima jo paneigti. Mat šliejimas yra toks „sintaksinis ryšys“, kurio nematyti – jis nepasireiškia morfologiniais požymiais. Taigi teiginys, kad sakinyje *Nudažiau duris žaliai* žodis *žalias* yra siejamas dvilypiu sintaksiniu ryšiu yra lygiai taip pat teisingas, kaip ir teiginys, kad jis yra siejamas vienalypiu sintaksiniu

ryšių. Tai, kad vienas ir tas pats teiginys ir jo priešingybė gali būti vienodai teisingi, yra, be abejo, nepageidaujamas dalykas.

Čia iš karto reikia patikslinti: nematome nieko blogo dėl to, kad išskiriamas morfologinių požymių neturintis sintaksinių ryšių tipas. SRT koncepcijoje sintaksiniai ryšiai diferencijuojami visai neatsižvelgiant į morfologinius požymius. Keblumų kelia tai, kad į vieną lygį su sintaksinės priklausomybės ryšiais iškeliami grynai morfologiniai reiškiniai. Morfologinės priklausomybės ryšį (kai vieno žodžio kaitybinė forma lemiama kito žodžio morfologinių požymių) galima sutartinai vadinti sintaksinio ryšio tipu, bet užmirštama, kad euristinės procedūros yra visiškai skirtingos, nelygu ar kalbama apie morfologinį reiškinių – derinimą, ar apie morfologinių požymių neturintį reiškinių – šliejimą. Derinimo atveju konstatuojama morfologinė sąsaja ir iš jos daroma išvada apie sintaksinio ryšio buvimą: būtent tokiu pagrindu apibrėžiama ir tarpusavio sąsaja, ir dvilypis sintaksinis ryšys. Jeigu nebūtų derinimo, veiksnį būtų galima suvokti kaip veiksmazodžio valdomą, o tarininį pažyminį – kaip šliejamą prie veiksmazodžio. Šliejimo atveju procedūra yra atvirkštinė: daroma išankstinė prielaida, kad tarp dviejų žodžių turi būti sintaksinės priklausomybės ryšys, ir, kadangi šis ryšys negali būti nei valdymas, nei derinimas, tariama, kad tai šliejimas. Pvz., sakinyje *Jis greitai atbėgo* daroma prielaida, kad žodis *greitai* yra priklausomas nuo veiksmazodžio, ir šis priklausomybės ryšys vadinamas šliejimu, nes jis neturi morfologinio rodiklio.

Šios prielaidos jokių būdu nenorime atmesti. Minėtame sakinyje žodis *greitai* nuo ko nors turi būti priklausomas, ir prielaida, kad jis priklausomas būtent nuo veiksmazodžio *atbėgo*, atrodo visai įtikima. Tokia prielaida yra pagrįsta ir sakinio *Nudažiau duris žaliai* atveju. Taip pat ji yra pagrįsta analizuojant sakinį *Visada matau Joną linksmą*. Būdvardis *linksmas* čia priklausomas nuo veiksmazodžio *matau*, ir to jau pakanka, kad rastume šiam būdvardžiui vietą sakinio sintaksinės hierarchijos struktūroje. Daryti papildomą prielaidą, kad šis būdvardis dar priklausomas nuo daiktavardžio *Joną*, yra visiškai nereikalinga. Tiesa, jo skaičiaus ir giminės forma priklauso nuo žodžio *Joną* skaičiaus ir giminės, bet tokia morfologinė priklausomybė gali sieti net visiškai skirtinguose sakiniuose esamus žodžius (pvz., *Ant stalo gulėjo pinigai. Įsidėjau juos į kišenę*), o tokiu atveju niekas nemato reikalo nustatyti tarp jų sintaksinės priklausomybės ryšį. Blogiausia tai, kad derinimo pagrindu postulavus sintaksinį ryšį tarp žodžių *Joną* ir *linksma* sakinyje *mačiau Joną linksma* natūrali darosi prielaida, kad sintaksinis ryšys taip pat yra tarp žodžių *duris* ir *žaliai* sakinyje *nudažiau duris žaliai*. Juk viskas čia panašu ir semantiškai, ir sintaksiškai; vienintelis skirtumas yra kalbos dalių skirtumas: vartojamas arba (kaitomas) būdvardis, arba (nekaitomas) prieveiksmis. Bet ar toks skirtumas gali būti sintaksinis? Veikiausiai ne, taigi priėmus nuostatą, kad sintaksinė priklausomybė gali būti dvilypė, t. y. vienas žodis gali priklausyti nuo kelių kitų žodžių, natūralu padaryti prielaidą, kad žodžius *duris* ir *žaliai* sieja šliejimo ryšys. Į tai būtų galima atsakyti, kad šiuo atveju (priešingai nei, pvz., sakinyje *Jis greitai atbėgo*) a priori nėra pagrindo įtarti esant sintaksinį ryšį. Bet tada tokio pagrindo nėra ir konstrukcijos *Mačiau Joną linksma* atveju. Šioje konstrukcijoje matome tik morfologinę sąsają, kuri – kaip jau buvo pastebėta – nesuponuoja sintaksinio ryšio.

Kaip matyti, loginiai prieštaravimai tradiciniame sintaksinių ryšių modelyje atsiranda dėl grynai sintaksinių (šliejimas) ir grynai morfologinių (derinimas) reiškinių traktavimo vienu lygmeniu. Iš esmės nėra pagrindo traukti derinimą į sintaksinių ryšių skirstymo schemą. *Explicitis verbis* prof. Ambrazas to savo atsiliepime ir nesiūlo; tačiau siūlomos tarpusavio sąsajos ir dvilypio sintaksinio ryšio sąvokos remiasi klaidinga prielaida, kad derinimas yra sintaksinis ryšys,

arba suponuoja sintaksinį ryšį. Atsisakius šios prielaidos, atkrinta būtinybė operuoti tarpusavio sąsajos ir dvilypio sintaksinio ryšio sąvokomis, ir tada iš tradicinės sintaksinių ryšių schemas belieka tik dvi sąvokos: valdymas ir šliejimas. O šias sąvokas reikėtų apibrėžti būtent taip, kaip daroma SRT koncepcijoje.

Prof. Ambrazo nuomone, valdymo sąvokos taikymas tik vienpusiam prijungimui (palikus tarpusavio sąsają ir dvilypį ryšį kaip atskirus ryšio tipus) „leistų realizuoti pačių autorių pripažįstamą poreikį sintaksinių ryšių pagrindu apibrėžti sakinio vieneto funkcijas“. Iš tikrųjų abiejų – ir prof. Ambrazo siūlomos, ir SRT autorių – sintaksinių ryšių modelių gebėjimas skirti sakinio dalis pagal sintaksinio ryšio pobūdį yra maždaug vienodas. SRT koncepcija pagal sintaksinį ryšį neskiria veiksnio, papildinių ir būtinųjų predikatyvų. Užtat ji skiria papildinius nuo aplinkybių ir būtinuosius predikatyvus nuo laisvųjų, ko negali DLKG išdėstytas modelis. Priėmus prof. Ambrazo atsiliepime siūlomą pagerintą variantą, kai valdymas ir šliejimas neapibrėžiami pagal morfologinius kriterijus, iš tikrųjų atsiranda galimybė skirti papildinius (valdomus) ir aplinkybes (šliejamas) pagal sintaksinį ryšį. Nepavyksta to padaryti „tarinio vardinės dalies“ ir „tarininių pažyminių“ atveju. Teigiama, kad sakinyje *Jonas yra linksmas* žodis *linksmas* nėra atskira sakinio dalis, nes jungtis *būti* savarankiškos reikšmės neturi. Sakinio dalimi pripažįstamas „tarininis pažyminys“ sakinyje *Jonas grįžo linksmas*. O kokia bus žodžio *linksmas* funkcija sakinyje *Jonas atrodo linksmas*? Į šį klausimą DLKG duoda du skirtingus atsakymus: p. 507–508 veiksmazodis *atrodyti* minimas tarp negrynųjų jungčių, o p. 589 sakinyje *Mokytojas atrodė piktas* teikiamas kaip tarininio pažyminio pavyzdys. Iš šių sprendimų geresniu reikia pripažinti antrąjį, nes sunku teigti, kad veiksmazodis *atrodyti* neturėtų reikšmės, panašiai kaip *būti*. Pagal SRT koncepciją būdvardis *linksmas* sakiniuose *Jis atrodė linksmas* ir *Jis grįžo linksmas* yra siejamas skirtingais sintaksiniais ryšiais – vienu atveju valdymu, kitu – modifikavimu. Tai paaiškina, kodėl būdvardis pirmuoju atveju yra būtinas (**Jis atrodė* yra nepilnas sakinyse), o antruoju – ne. Iš esmės šis skirtumas yra visai analogiškas papildinių ir aplinkybių skirtumui, kurį prof. Ambrazas pats yra linkęs aiškinti sintaksinių ryšių skirtumu. Bet „tarininių pažyminių“ atveju šis skirtumas slepiasi po vienoda „dvilypio sintaksinio ryšio“ etikete. Į tai, kad dvilypio sintaksinio ryšio geriau būtų atsisakyti, nes jis priveda prie esminių prieštaravimų, buvo atkreiptas dėmesys anksčiau. Taip pat, kaip ir dvilypio sintaksinio ryšio sąvoka, ydinga yra tarpusavio sąsajos sąvoka. Todėl reikia abejoti, ar remiantis DLKG pristatyta koncepcija galima pagal sintaksinį ryšį skirti veiksnius nuo papildinių. Įtikinamai tai padaryti pavyksta tik generatyvinei gramatikai, kuri remiasi tiesioginių sandų analize ir jau pirmoje skaidos pakopoje suskaido sakinį į veiksnį ir veiksmazodinį junginį. SRT autoriai šio metodo netaiko, todėl jie ir pripažįsta, kad veiksnio ir papildinių skirtumas nėra sintaksinių ryšių tipų skirtumas. Vienintelis jų sintaksinis skirtumas susijęs su jų pozicija vardažodžių hierarchijoje (angl. *obliqueness hierarchy*) – kiti skirtumai yra morfosintaksiniai.

Prof. Ambrazo nuomone, tarpusavio sąsajos sąvoka padėtų išvengti „prieštaringo būtinųjų aplinkybių“ termino. Šis terminas SRT koncepcijoje vartojamas apibūdinant, pvz., *prie ežero* sakinyje *Namas yra prie ežero*. Reikia pripažinti, kad pats terminas nėra labai vykęs, bet galima jį pakeisti geresniu. Vienas dalykas – terminas, kitas – dalyko esmė. Esmė yra tokia, kad „būtinųjų aplinkybių“ atvejis yra tarpinis tarp valdymo ir modifikavimo. Sakinys yra lokatyvinis, ir vietą reiškiantis vardažodis užima, be abejo, argumento poziciją. Argumento poziciją užimti šiaip yra būdinga papildiniams, bet vadinti *prie ežero* papildiniu trukdo tam tikra raiškos anomalija: griežtai tariant predikatą reikėtų sufomuluoti kaip ‘būti prie’, ir šis predikatas atveria argumento

pozicijas daikto ir vietos pavadinimams. Bet erdvinis santykis yra reiškiamas ne veiksmažodžio, o su vardažodžiu vartojamo prielinksnio. Taigi *prie ežero* pagal reikšmę ir raiškos formą primena aplinkybę (bendriau tariant – modifikatorių), – tiek, kad šiuo atveju šis modifikatorius reiškia ne papildomą, o pagrindinę sakinio predikaciją. Tiksliau sakant, predikaciją reiškia ne pats vardažodis *ežeras*, o prielinksnis *prie*. Bet įprastos sintaksinės skaidos taisyklės neleidžia sakinio skaidyti *Namas / yra prie / ežero*. Priimta skaidyti kitaip: *Namas / yra / prie ežero*. Toks argumentas, sintaksiškai realizuotas kaip modifikatorius, vadinamas būtinąja aplinkybe pagal principą „kaip pavadinsi, nepagadinsi“. Tai, kad gali būti tarpinių atvejų tarp valdymo ir modifikavimo, neprieštarauja teorijai. Kalbos kategorijų ribos apskritai būna neryškios; svarbiausia, kad tyrėjo naudojami įrankiai būtų aštrūs. O alternatyvos „būtinosioms aplinkybėms“ nėra daug geresnės. Teigiant, kad sakinyje *Namas yra prie ežero* žodžių seka *prie ežero* nėra sakinio dalis, o tik sakinio dalies dalis, tiesiog vengiama atsakymo į keblų klausimą. Kaip paaiškinti, kad žodžio seka *prie ežero*, kuri viename sakinyje (*Namas yra prie ežero*) yra „niekas“, kitame sakinyje (*Jis pasistatė namą prie ežero*) tampa sakinio dalimi?

Į šį klausimą būtų galima atsakyti, kad sakinyje *Namas yra prie ežero* iš tikrųjų *prie ežero* ir yra tas tikrasis predikatas; tai patvirtintų galimybę praleisti veiksmažodžio *būti* esamojo laiko formą – reiškinį, kuriam prof. Ambrazas teikia didelę reikšmę. SRT autorių pasiūlymą būtinąjį predikatyvą su veiksmažodžiu *būti* laikyti valdomu jis komentuoja taip: „Tad reikės daryti prielaidą, jog sakinyje *Knyga įdomi* nulinė jungtis (t. y. leksinės reikšmės neturintis laiko ir nuosakos rodiklis) valdo abu vardininkus kaip būtinus veiksmažodžio reikšmės papildymus“. Bet jeigu nulinė jungtis yra problema SRT koncepcijai, tai ji sudaro problemų ir DLKG bei prof. Ambrazo koncepcijai. Jeigu nulinė jungtis negali valdyti, tai ji negali įeiti ir į tarpusavio sąsają – kitaip sakant, sakinio *Knyga įdomi* veiksnio sintaksiškai apibrėžti negalima. O dėl jungties reikšmės svarbu suvokti, kad tai, ar jai priskiriame leksinę reikšmę, ar ne, yra sutartinis dalykas, nulemtas teorijos nuoseklumo sumetimų. Jungtis *būti* ne visada jungia referentinius pasakymus su predikatiniais žodžiais (kaip pavyzdyje *Jonas yra linksmas*); kartais ji jungia ir referentinius pasakymus su referentiniais pasakymais, pvz., sakinyje *Jonas yra mūsų mokytojas*, kur *mūsų mokytojas* nėra predikatas, o apibrėžiamoji deskripcija (angl. *definite description*), kuri žymi asmenį. Jungtis *yra* šiuo atveju išreiškia dviejų pasakymų referentų tapatumą (‘Žmogus, vardu Jonas, ir žmogus, kuris mus moko, yra vienas ir tas pats asmuo’). Prielaida, kad jungtis neturi reikšmės, šiuo atveju neduoda gerų rezultatų, nes negali sakiny susidėti vien tik iš referentinių pasakymų ir neturėti predikatinio turinio. Kitaip sakant, bent jau kai kuriais atvejais jungčiai reikia priskirti leksinę reikšmę. Šiaip ar taip leksinę reikšmę tenka priskirti „negrynosioms jungtims“ (DLKG 507–508), tokioms kaip *atrodyti*, *apsimesti* ir pan., kurių papildymai DLKG koncepcijoje yra pamesti niekieno žemėje kažkur tarp „tarinio vardinės dalies“ ir „tarinio pažyminio“. Pripažinus, kad ir *būti*, ir *atrodyti* turi tam tikrą leksinę reikšmę, galima jų papildymus vienodai aprašyti kaip valdinius. Į tokių sakinių, kaip *Jonas yra linksmas*, aprašą tai įveda tam tikrą redundanciją, nes reikia pripažinti, kad pats žodis *linksmas* jau turi predikatinę reikšmę. Bet iš įvairių blogybių redundancija turbūt yra mažiausia, nes šiaip ar taip niekas nepaneigs, kad redundancijos reiškinių kalboje yra. Semantiniu požiūriu jungtis sakinyje *Jonas yra linksmas* yra, be abejo, perteklinė. Bet sintaksinis aprašas, kuris apsimeta, kad jos nėra, sukelia daug blogesnių prieštaravimų.

Paieška turi tęstis, ir minčių bei koncepcijų konfrontacija kada nors, be abejoj, leis suformuoti geresnę, nei SRT suformuota, sintaksinių ryšių teoriją.

Axel Holvoet

Gauta 2005 05 13

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, 10308 Vilnius, Lietuva

MAŽMOŽIS 7

Nuo seno žinome, buvome mokomi, kad sonanto *n* alofonas *ŋ* būna minkštas tik prieš *k'* (tai ištirta prof. Alekso Girdenio (*Kalbotyra* 48–49 (1), p. 165–167), pateikta šių eilučių autoriaus *Lietuvių kalbos taries žodyne* (2001), šitaip tariama visoje Lietuvoje (kai kurie pietų aukštaičiai, vad. dzūkai, dėl slavų įtakos jį keičia *n*).

Dabar žurnale *Lituanistica* (2004, 4 (20)) pasirodė (po Vilniaus pedagoginio universiteto mokslininkų darbų) Arimanto Raškinio, Gailiaus Raškinio, Astos Kazlauskienės straipsnis „Lietuvių bendrinės šnekamosios kalbos garsų fondo kūrimo principai“ (p. 53–62). Jame teigiama, turbūt pagal prof. Antaną Pakerį (kaip rodo prof. A. Girdenio minimas straipsnis), kad bendrinėje kalboje turi būti tariama *aŋ'ks't'ì, taŋ'km'ẽ, áŋ'kš't'is* (p. 56), o paprastai visur lietuvių tariama *aŋks't'ì, taŋkm'ẽ, áŋkš't'is* ir pan. Tai neįtikinamas siūlymas ir neigiamas dalykas (gal tame straipsnyje nereikėjo keisti ir daiktavardžių su priesaga *-ýbė* priegaidės – *tikimybė* (p. 61) = *tikimybė*).

Iš VPU per mokinius neteisybė ateina ir į LKI: svarbiame leidinyje *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija* (2004) rašoma *luŋ'.kt'* „lenkti“ (širvintiškiai) (p. 162), *aŋ'kš'č'au* (Pākražantis) (p. 215), *deŋ'.kt'* (p. 18 – teorinė dalis). Einama net prieš knygos konsultantą prof. habil. dr. A. Girdenį! Yra net *bė'k't'* (p. 62). Ir tai šiauliškių...

MAŽMOŽIS 8

Žemaičių šiaurėje (visi dounininkai, šiauriniai dūnininkai, vad. varniškiai, šiauriniai donininkai – nuo Saūgų į šiaurę) iš visų trumpų ir tvirtagalių galūnių atitraukia kirtį į žodžio pradžią (visuotinis kirčio atitraukimas). Tose šnektose gali būti ir taip, kad kirtis tenka ir kaitomo žodžio prielinksniui (tai yra pastebėjęs Jonas Jablonskis, redaguodamas Antano Juškos žodyną). *Lietuvių kalbotyros klausimų* trečiame tome (1960) (p. 62–63) parašyta apie tai žemaičiuose – Kuršėnų, Papilės, Kaunatavos, Raudėnų ir kitose šnektose, skaityta apie Kalnėlio (P. Kniūkštos), Laūkuvos (V. Grinaveckio), net vakarų aukštaičių *Šakynos* (A. Jonaitytės) šnektų panašius reiškinius, paties užeitas tarimas *vā-re aŋ' darbu* prie Šiupėlių netoli Gruzdžių. Tuo patikėjo daugelis dialektologų, ypač akad. Zigmas Zinkevičius, pirmosios *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatijos* autoriai.

Dabar tuo klausimu labai plačiai rašo dialektologas Aleksas Girdenis su savo mokine dr. Lina Muriniene straipsnyje „Kirčio atitraukimo į proklitiką savitumai rytinėje šiaurės žemaičių tarmėje“ (*Baltistica* 36 (1), 2001, p. 87–102). Jau apiblukusi nuo 1960 metų keltoji problema čia labai įtaigiai, iš visokių įrašų iššifruotais pavyzdžiais nagrinėjama, net dažnumas nurodomas,